

ETUDE

**Une Belgique plus durable, plus inclusive et résiliente
à construire après la crise de la Covid-19**

Octobre 2020

Etude menée par un consortium coordonné par



Contexte

Le rapport est commandé par l'Institut Fédéral pour le Développement Durable (IFDD), placé sous l'autorité de la Ministre fédérale de l'Énergie, de l'Environnement et du Développement durable du Gouvernement Belge, Marie-Christine Marghem, via une procédure de marché public lancée le 18 mai 2020. Ce rapport porte sur les choix qui peuvent être faits par les autorités dans le contexte de la COVID-19 pour mettre la Belgique sur la voie de la réalisation des 17 Objectifs de Développement durable (ODD) qui sont un appel à l'action de tous les pays afin de promouvoir la prospérité tout en protégeant la planète. Le consortium a débuté ses travaux en juillet 2020 et les a finalisé en octobre 2020.

Contributeurs/contributrices de l'étude

Cette étude a été coordonnée par Marek Hudon (ULB) et Emmanuel Mossay (EcoRes).

Le rapport des échanges entre et avec les acteurs de terrain (T1) a été réalisé par Confluences ASBL (Laure Malchair, Lize Nevens et Louise Stokart).

L'inventaire des mesures publiées au Moniteur Belge (T2) a été réalisé par François Declercq sous la supervision de Marek Hudon (ULB). L'analyse de cet inventaire à la lumière des Objectifs du Développement Durable (ODD) a été effectuée par l'équipe de PWC. Le Benchmark international (T3) a été effectué par l'équipe de PWC.

Plusieurs experts ont contribué à la réalisation de l'inventaire critique et aux premières recommandations thématiques (T4):

- Pour la partie sociologique : Dirk Jacobs (ULB, Coordinateur), Dimokritos Kavadias (VUB), Andrea Rea (ULB)
- Pour le volet économique : Sandrine Meyer (ULB), Ela Callorda Fossi (ULB), René-Pascal Poismans (PWC, Coordinateur), François Tamigneaux (PWC) et Sébastien Yasse (PWC).
- Pour la dimension de droit social : Quentin Detienne (ULG).
- Pour la dimension « fiscale » : Edoardo Traversa (UCL).
- Pour la dimension « développement durable »: Bernard Mazijn (UGENT), complétée par Julie Decaux et Mathieu Depoorter (ECORES)
- Pour les dimensions « pauvreté », « gouvernance » et « cadre de l'Union Européenne » : Olivier de Schutter (UCL).

L'analyse systémique (T5) fut écrite par Emmanuel Mossay (EcoRes).

Le document de recommandations centrales de l'étude (D1) a été coordonné par Marek Hudon (ULB).

Globale analyse van de sociologische dimensie van de COVID-19 crisis en de getroffen maatregelen op federaal niveau in het licht van de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (SDGs)

Dirk JACOBS, Université libre de Bruxelles
Dimokritos KAVADIAS, Vrije Universiteit Brussel
Andrea REA, Université libre de Bruxelles

1. Uitdagingen van de sanitaire crisis en genomen maatregelen in België

Analytisch gezien dienen we een onderscheid te maken tussen de effecten op sociaal-economisch vlak van de zogenaamde COVID-19 crisis al naargelang het om de *sensu strictu* impact van de sanitaire situatie zelf gaat (dus wat SARS-COV-2 rechtstreeks ontwricht en aangetast heeft), de impact van de lockdown, de impact van preventieve maatregelen tijdens de verschillende fases van “*déconfinement*” en de impact van economische relance maatregelen. Op het moment van het schrijven van deze analyse is de sanitaire crisis overigens nog niet geweken en is het niet totaal uitgesloten dat een tweede of derde golf van de pandemie (en nodige sanitaire maatregelen) nog verdere schade aanbrengt en verdere maatregelen noodzaakt. Tot er een vaccin beschikbaar is en er volgens gezondheidswetenschappers sprake zou zijn van “groepsimmunitet”, zal het “normale” leven zoals we dat voor 2020 kenden niet zomaar kunnen terugkeren, ook al is een heel deel van het economische en sociale leven ondertussen terug opgestart.

Aangezien SARS-COV-2 een onbekende grootheid was met betrekking tot besmettelijkheid en fysiologische gevolgen, hebben de meeste landen, al dan niet op aanraden van de Wereldgezondheidsorganisatie, ingezet op zogenaamde niet-farmaceutische Interventies of *non-pharmaceutical interventions* (NPI's). Het gebruik van dergelijke NPI's zijn in eerste instantie vooral gericht op het beperken van contacten tussen individuen en hygiënemaatregelen. De standaard NPI maatregelen, met name de “*Lockdown*”, geïntroduceerd om de “curve af te vlakken” (“*flatten the curve*”), waren in verschillende landen succesvol om het functioneren van het gezondheidszorg systeem te vrijwaren en levens te redden. Ze hadden evenwel een enorme impact op het remmen van economische activiteit en brachten bedrijven en individuen financieel in gevaar. Er valt evenwel te beargumenteren dat het niet nemen van deze beperkende maatregelen en het ongecontroleerd loslaten van de kans op virale besmetting in de bevolking tot een catastrofe kan en zou leiden met een nog veel grotere negatieve impact. Op dit ogenblik (zomer 2020) is het duidelijk dat de *lockdown* periode met grootschalige collectieve bewarende maatregelen, maar ook de graduele *déconfinement* nadien, een groot risico op zware gevolgen inhoudt, niet alleen op economisch en sociaal vlak maar ook wat mentale gezondheid betreft. Het is zelfs nog te vroeg om de reikwijdte hiervan adequaat te kunnen inschatten. Een aantal tendensen zijn echter duidelijk.

Globaal gezien zorgde de sanitaire crisis voor economische krimp, in een nooit geziene mate sinds de Tweede Wereldoorlog. Het overheidstekort en de overheidsschuld stegen op aanzienlijke wijze door de daling van belastingsinkomsten en de meeruitgave door het

nemen van noodmaatregelen. Bestaande sociale ongelijkheden hebben er onmiskenbaar voor gezorgd dat niet iedereen op dezelfde wijze door de COVID19-crisis beïnvloed werd (Wright, Steptoe, Fancourt, 2020). De bestaande ongelijkheden riskeren bovendien gevoelig toe te nemen. Beperkte vrijheden kunnen serieuze sociaal-economische consequenties met zich meebrengen op individueel vlak en de mate waarin dit gebeurt is afhankelijk van factoren als het type job, de mate van sociale bescherming, de gezinssituatie en de sociale klasse. Mensen die verplicht in afzondering moeten bij hen thuis, omwille van quarantaine of omwille van een *lockdown*, hebben erg verschillende huisvestingsomstandigheden (aantal vierkante meters per inwoner, toegang tot natuurlijk licht, private buitenruimte, etc.). Sommigen van de geïmmobiliseerden zullen lijden door ontbering (door verlies van inkomen), sociaal-economische onzekerheid (angst voor faillissement of werkloosheid), sociale isolatie of gevoelens van futiliteit. Het stilvallen van bepaalde dienstverlening door de *lockdown* zorgt voor sommige categorieën van mensen die daar sterk afhankelijk van zijn, voor een reeks belastende praktische uitdagingen. Voor wie nog kan telewerken, maar tegelijkertijd onverwacht thuis kinderopvang voor haar rekening moet nemen omwille van gesloten scholen, kan de uitdaging om professionele en private rollen te vervullen een schier onmogelijke opdracht zijn. In het licht van genderongelijke verdeling van onbetaalde arbeid binnen de familiale context (zorg, eten, schoonmaken, etc.) kunnen stressniveaus in het bijzonder de pan uitswingen bij vrouwen. Lockdown maatregelen hebben bovendien ook tot een gevoelige stijging van risico op familiaal geweld en kindermisbruik of verwaarlozing geleid (Douglas et alii, 2020). **Kortom, de sanitaire crisis rond COVID-19 treft niet iedereen in dezelfde mate en treft in bijzondere mate personen die zich reeds in een precare socio-economische situatie bevinden. De crisis brengt ook plots en onverwacht een aantal categorieën in de moeilijkheden en zorgt voor verhoogde stressniveaus.**

Ter illustratie kunnen we een aantal schrijvende voorbeelden van uitdagingen opgetekend in het onderzoek van *Confluences* bij praktijkmensen aanhalen:

- Een mijnheer die in een kamer zonder keuken woont en voor de crisis at in een sociaal restaurant van *Poverello*, moet tijdens de crisis wanneer het restaurant sluit, terugvallen op andere organisaties.
- Personen die door de onmogelijkheid gebruik te maken van huishoudhulp (en hun afhankelijkheid daarvan), thuis met hygiëne problemen beginnen te kampen.
- Sociaal isolement bij ouderen vergroot aanzienlijk omdat ze niet meer terecht kunnen op publieke ontmoetingsplaatsen.
- Sommige ouders antwoordden niet meer op vragen van de school. De onderwijsbegeleiding van kinderen valt stil omdat er zelfs geen basiscontact meer is.
- Mensen in precare werksituaties die door inkomstenverlies en het niet kunnen terugvallen op adequate sociale bescherming onmiddellijk in de problemen komen met het kunnen betalen van hun huur en soms zelfs op straat belanden.
- Bepaalde burgers worden in hun contacten met officiële instanties en dienstverleningsorganisaties bijzonder veeleisend – soms agressief – en verwachten een onmiddellijke reëliek voor hun persoonlijke besognes, terwijl de diensten duidelijk overbevraagd zijn.

De respons van de Belgische overheid is in eerste instantie van algemene aard. De Belgische bevolking is in de eerste plaats kunnen terugvallen op het bestaande sociaal zekerheidsstelsel om de negatieve sociaal-economische impact van het SARS-COV-2 virus en de sanitaire maatregelen te compenseren. Bij het gedeeltelijk lam leggen van de economische activiteiten konden heel wat werknemers bijvoorbeeld op het systeem van tijdelijke werkloosheid terugvallen, die bovendien omwille van COVID-19 versoepeld werden¹. Wanneer bedrijven over kop gaan, kunnen werknemers daarnaast op bestaande regelingen voor werkloosheidsvergoedingen terugvallen.

Naast het inzetten van het klassieke vangnet van de verzorgingsstaat kwamen er ook een reeks specifieke interventies die enerzijds gericht waren op het verhogen van de weerbaarheid en slagkracht van het gezondheidszorgsysteem en anderzijds tot doelstelling hadden om bedrijven, met name KMO's, financiële ademruimte te gunnen door tijdelijke financiële injecties en fiscale gunstmaatregelen². Ook kregen, in het licht van armoedebestrijding, individuen in precare situaties bijkomende ondersteuning (bijvoorbeeld vlottere toegang tot voedselhulp) of uitzonderingsmaatregelen (bijvoorbeeld opschorting van gedwongen uitvoeringsmaatregelen).

De beweegredenen voor de interventies in het gezondheidszorgsysteem en daaraan gekoppelde maatregelen in het sociale zekerheidssysteem waren vooral te vinden in het veilig stellen van het vlot functioneren van het gezondheidszorgsysteem en een systematisch falen te vermijden, waarbij onvoldoende op de vraag naar medische hulp en zorg ingegaan zou kunnen worden. De voornaamste aandacht ging daarbij naar de ziekenhuizen en de eerstelijnszorg. Een systeemfalen kon zo vermeden worden in de medische sfeer. Tegelijkertijd ging veel minder aandacht naar woonzorgcentra en gesloten instellingen met een groot risico op nosocomiale besmettingen, met pijnlijke gevolgen van oversterfte vandien.

Belangrijke maatregelen in het gezondheidszorgsysteem voor individuen vanuit het oogpunt van sociaal-economische verschillen en het verzekeren van inclusiviteit waren ondermeer het schrappen van ereloon-supplementen voor patiënten met een COVID-19 besmetting, terugbetaling van opsporingstesten en een derdebetalersregeling voor telefonische triage bij huisartsen. Het opstellen van een attest voor dringende medische hulp was ook niet noodzakelijk voor tussenkomst van de staat in de medische kosten voor personen zonder wettig verblijf, ook al blijkt uit verzamelde getuigenissen dat deze maatregel blijkbaar niet overal bekend was of toegepast werd. Qua beschermingsmateriaal werd beslist een tijdelijke verlaging van het BTW-tarief op mondklappers en handgel toe te passen. De impact van deze maatregelen was groot, maar

¹ Het overzicht van de maatregelen inzake een versoepeling van de procedure tot aanvraag van tijdelijke werkloosheid kan worden geconsulteerd op <https://www.rva.be/nl/documentatie/infoblad/e1-0> en <https://www.rva.be/nl/nieuws/tijdelijke-werkloosheid-na-de-corona-epidemie-overgangsmatregelen-van-01092020-tot-en-met-31122020> (geraadpleegd op 20/08)

² De lijst met maatregelen vanuit de federale overheid gericht op het ondersteunen van ondernemingen kan worden teruggevonden op:

<https://economie.fgov.be/nl/themas/ondernemingen/coronavirus/informatie-voor-ondernemingen/coronavirus-de-economische>

er dient ook opgemerkt te worden dat ze op het terrein niet waterdicht waren voor de meest precare groepen en er een uitdaging bleef op het vlak van inclusie van de meest kwetsbare groepen in de zorgsystemen.

Ter illustratie volgende getuigenissen in het onderzoek bij praktijkmensen:

- Afhankelijkheid van het al dan niet hebben van een rijksregisternummer voor toegang tot het test-and-trace systeem.
- Noodzaak van interventies door NGO's *Artsen zonder Grenzen* en *Dokters van de Wereld* op het vlak van informatieverspreiding, distributie van hygiënekits, testen en verzorgen van precare groepen als mensen zonder papieren, transmigranten en daklozen.

In het licht van armoedebestrijding³, los van het reguliere sociale zekerheidssysteem, werden gedwongen uitvoeringsmaatregelen opgeschort voor individuen, beslisten de gewesten tot een moratorium op uithuiszettingen en werden federaal veiligheidsinstructies en toewijzingsregels voor voedselhulp versoepeld om een beter en groter bereik te kunnen garanderen. De flexibiliteit voor voedselbanken bleek alleszins geen overbodige maatregel te zijn, gezien de spectaculaire stijging van het aantal mensen dat er beroep op deed in bepaalde achtergestelde buurten. Ook nam het aantal ad hoc initiatieven van voedselbedeling gevoelig toe, bijvoorbeeld vanuit bepaalde geloofsgemeenschappen en/of etnische minderheidsgroepen.

Ter illustratie volgende getuigenis van een Brussels straathoekwerker in het onderzoek van *Confluences* bij praktijkmensen:

« Des habitants du quartier ont pris l'initiative de créer des banques alimentaires, principalement pour le public de leur communauté, grâce à des collectes de nourriture, d'inventus alimentaires. Il y avait un réel besoin pour ces banques alimentaires. De plus, il y avait la production, confection et distribution de masques par et pour les habitants du quartier ».

Een van de auteurs van deze studie heeft beide fenomenen zelf vastgesteld in de wijk Anneessens te Brussel Hoofdstad. Ook al ging het om initiatieven met een communautaristische inslag waren ze niet uitsluitend gericht op de eigen gemeenschap. Zo maakten ouderen zonder migratie-achtergrond in belangrijke mate gebruik van voedselbedeling door een plaatselijke moslimvereniging. Ook werden zelf gemaakte mondkmaskers onder burens in een deel van de wijk verspreid door een groepje vrijwilligsters van Marokkaanse origine. Nochtans zijn interculturele contacten binnen de wijk niet altijd een vanzelfsprekendheid.

De bedoeling van de interventies in de economie was in de eerste plaats gericht op het stabiliseren en veilig stellen van werkgelegenheid en het beschermen van het economisch weefsel (bijvoorbeeld het tijdelijk moratorium op faillissementen en compenserende financiële injecties voor stilgelegde bedrijven). Daarnaast legden heel wat

³ Voor een overzicht van genomen maatregelen, zie: <https://www.armoedebestrijding.be/wp-content/uploads/2020/05/200505-overzicht-covid-19-NL.pdf>

overheidsdiensten flexibiliteit aan de dag door het toekennen van verlengingen bij allerlei procedures of het uitstellen van betalingen. **De meeste economische ondersteuningsmaatregelen waren van generieke aard en werden zonder onderscheid op in aanmerking komende bedrijven en organisaties toegepast.** Door de sectorale logica, het hanteren van nomenclatura van bedrijvigheid bij het uitwerken van maatregelen en het uitgaan van de prevalentie van de meest klassieke statuten voor werknemers, vielen bepaalde sectoren (zoals de culturele sector) en bepaalde organisaties soms echter tussen de mazen van het net. Er werden verder bijna geen bijzondere, inhoudelijke voorwaarden opgelegd. Dit was een begrijpelijke interventie in het licht van de urgentie van maatregelen die genomen moesten worden om de onmiddellijke economische impact van de lockdown-periode te helpen het hoofd bieden. **In het licht van duurzame ontwikkeling zou idealiter steun echter conditioneel gemaakt moeten worden aan het stimuleren van een transitie naar een meer duurzaam en inclusief socio-economisch businessmodel.** Steunmaatregelen zouden bij wijze van sanctie ook ingetrokken kunnen worden bij bedrijven die niet aan bepaalde voorwaarden voldoen (i.e. het niet verlenen van overheidssteuning aan bedrijven die aan belastingontwijking doen via off-shore fiscale constructies).

Een dergelijke conditionalisering van steun is een meer optimale besteding van belastinggeld omdat economische steunmaatregelen tegelijkertijd ondersteuning kunnen bieden richting meer duurzame economische activiteiten. **De maatschappelijke legitimiteit van dergelijke selectieve ondersteuning ligt in het gegeven dat het om een meerkost gaat in het licht van een bijzondere crisis die lacunes op het vlak van weerbaarheid en veerkracht binnen onze maatschappij blootlegde.** Het is immers raadzaam onze samenleving voor te bereiden op andere crisissen (hetzij toekomstige sanitaire uitdagingen, hetzij de gevolgen van klimaatsverandering) en het is duidelijk geworden dat dit zonder overheidscoördinatie en regulering niet vanzelf door marktactoren verzekerd kan worden. In dit licht is het zinvol een analyse in termen van “risicomaatschappij” te maken in het verlengde van de inzichten van de Duitse socioloog Ulrich Beck. **De vraag dient gesteld te worden of ons socio-economisch en politiek systeem robust en veerkrachtig genoeg is om het hoofd te kunnen bieden aan onvoorziene schokken en mogelijke crisissen van grote schaal.** De timing van dergelijke schokken is onmogelijk of zeer moeilijk te voorzien (nucleaire ongelukken, ecologische incidenten van grote omvang, diepgaande en onomkeerbare effecten van klimaatverandering, etc.), maar het gaat wel om risico's waarvan het essentieel is ze te erkennen en dus ook serieus te nemen. Risico dient hier dus opgevat worden als het product van de omvang van de schade en de waarschijnlijkheid van de crisis. Ook al weet men niet wanneer een ramp komt, is men klaar om ze te overleven? Het zal duidelijk zijn dat risico's op systeemniveau buiten de klassieke verzekeringslogica van de private markt vallen. Het gaat hier om collectieve uitdagingen waarbij de overheid onvermijdelijk een coördinerende rol dient te spelen. De SARS-COV-2 / COVID-19 uitdaging heeft op globale schaal duidelijk gemaakt dat niet alle landen even goed voorbereid zijn om het hoofd aan systeemshocks te bieden.

België behoort net als Nederland en Zwitserland tot de meest “geglobaliseerde” landen, in termen van economische, sociale en politieke verbanden met andere landen (Gygli et al., 2019). Dit impliceert dat het land net extra kwetsbaar is voor systeemshocks met

een internationale dimensie. België behoort omwille van diens economische, politieke en sociaal-culturele positie in het internationaal systeem tot de “frontlinie” indien er een verstoring komt van dat internationaal systeem. Het is een land met bijzonder veel fysieke contacten met het buitenland, waardoor de kans op een infectie in het geval van SARS-COV-2 geen kwestie was van of het België zou bereiken, maar hoe snel de infectie er zou geraken. Daarnaast impliceert deze positie ook een kwetsbaarheid voor verstoringen in de toelevering en logistiek. In het geval van de recente sanitaire crisis werd bijvoorbeeld duidelijk dat de lange bevoorradingslijnen, de afwezige of ontoereikende lokale productiecapaciteit van strategische producten (zoals beschermingsmateriaal) en een logica van ‘*just in time*’-economie met beperkte stocks ertoe leiden dat de samenleving en het economisch weefsel kwetsbaar zijn op momenten van systemische crisis. Net dit aspect noopt tot een meer systematische reflectie over de duurzaamheid van de economische arrangementen, gegeven de vaststelling dat de risico’s (kans maal schade) op systeemverstoringen net toenemen.

Impact van de maatregelen op het bereiken van de doelstellingen van duurzame ontwikkeling

Zoals we reeds aangaven, waren meerdere maatregelen van generieke aard en misten daardoor soms hun doel. Ook al werd soms beweerd dat COVID-19 iedereen even hard treft, is dit los van de epidemiologische dimensie, sociologisch gezien ook niet accuraat. Los van de vaststelling dat er individuele verschillen zijn in de vatbaarheid voor besmetting, worden er sterke systematische verschillen vastgesteld volgens groepen. **Al voor de aanwezigheid van SARS-COV-2 heeft demografische en epidemiologisch onderzoek gewezen op de aanwezigheid van een zogenaamde sociale gradiënt in gezondheid** (Marmot, 2004; Renard et al. 2019). De gemiddelde levensduur en levensduur in goede gezondheid volgt een sterk sociaal patroon: mensen lager op de sociale ladder leven gemiddeld in minder goede gezondheid en sterven eerder aan ziekten (Marmot, 2020). **COVID-19 volgt ook dit patroon en lijkt het zelfs te versterken** (Takian, Kiani & Khanjankhani, 2020 ; Chung, Dong & Li, 2020). Onderliggende condities zoals hoge bloeddruk, diabetes en hart- en ademhalingsaandoeningen verhogen aanzienlijk de sterftekans bij besmetting met COVID-19. Met name socio-economische achtergestelde groepen hebben een grotere kans deze condities te vertonen en dus ook een grotere sterftekans (McNamara, Thomson, Eikemo, Solheim & Bambra, 2014). Bovendien is de besmettingskans groter voor socio-economisch zwakkere groepen omwille van groter besmettingsrisico in dichterbevolkte kansarme wijken en een grotere werkzaamheidsgraad in sectoren en beroepen met een grotere kans tot besmetting.

Een groeiend aantal preliminaire studies uit Frankrijk (Sirna & Wang, 2020), het Verenigd Koninkrijk (Stafford & Deeny, 2020 ; Bowyer, Varsavsky et alii, 2020), de Verenigde Staten (Peterson, Westfall & Miller, 2020) en Canada (Chung, Fung & Ferreira, 2020) tonen consistent aan dat bepaalde (kwetsbare) socio-demografische profielen veel harder geraakt werden en worden. Er is een gedocumenteerde oversterfte in bepaalde beroepsgroepen, sociale groepen en etnische groepen. Er zijn ook gedocumenteerde

verschillen in besmettingsgraad naargelang sociaal-economische karakteristieken op buurtniveau en deze patronen worden ook in België waargenomen⁴.

Gezien mensen die actief zijn in bepaalde sectoren die als “essentieel” gecategoriseerd werden, zich zijn blijven verplaatsen en blijven werken in omstandigheden van direct fysiek contact tijdens de *lockdown* periode, hebben mensen met bepaalde beroepsprofielen een hoger risico gelopen. Er werd weliswaar veel aandacht besteed aan mensen in de gezondheidszorg, maar risico's gekoppeld aan het uitoefenen van beroepen in de sfeer van de logistiek, de voedseldistributie, het openbaar vervoer of de schoonmaak krijgen veel minder aandacht. Dit heeft mogelijk bijgedragen aan de disproportionele verspreiding van het virus in bepaalde sociologische deelgroepen. Er is verder ook een genderdimensie (in de zorgsector zijn er meer vrouwen blootgesteld aan het besmettingsrisico) en een klasse- en etnische dimensie (in de logistiek, distributie en schoonmaak zijn meer mensen met een laag inkomen en vaak deel uitmakend van etnische minderheden die getroffen werden). We beschikken (nog) niet over dergelijke gegevens voor België omdat Sciensano hierover niet beschikte of ze omwille van privacy issues niet kon verstrekken. Er lopen evenwel onderzoeksaanvragen om met datakoppeling vanuit de kruispuntbank sociale zekerheid dit ook voor België in kaart te brengen. Het is dan ook aangewezen dat België gegevens kan mobiliseren die toelaten na te gaan in welke mate hospitalisatie, de nood aan intensieve zorgen en oversterfte door COVID-19 in bepaalde beroepsgroepen of socio-demografische profielen (voorbij leeftijd) al dan niet opmerkelijk hoger ligt.

In eenzelfde logica is het nodig om een monitoring systeem op te bouwen dat toelaat een differentiatie naar socio-demografische profielen te maken inzake de impact van maatregelen tijdens de sanitaire crisis, de daaropvolgende economische crisis en de relancemaatregelen. Dat zou ook een betere cijfermatige evaluatie toelaten in welke mate de COVID-19 crisis een negatieve impact heeft gehad op duurzame ontwikkeling in België. In dat proces moet trouwens stilgestaan worden bij uitdagingen op het vlak van operationalisering en interpretatie van cijfermatige indicatoren. Neem nu het voorbeeld van de standaard armoede-indicator van de Europese Unie, de kansarmoede indicator of *at-risk-of-poverty rate*. Dat is een relatieve maat die berekend wordt door te kijken naar de proportie van mensen die minder dan 60% van het mediaan inkomen van een land verdienen. Aangezien in een aantal landen het mediaan inkomen zal dalen omwille van de economische crisis, betekent een stabiliteit of zelfs een daling van de relatieve armoedemaat in die landen dan allerminst dat de situatie zich verbeterd zou hebben. Er moet dus zeker ook gekeken worden naar aanvullende indicatoren zoals de “materiele deprivatie” maat of nog de evolutie van de proportie van gezinnen met een lage intensiteit van betaald werk. In aanvulling van dergelijke maten voor armoede of deprivatie lijkt het meer dan ooit belangrijk na te gaan in welke mate de huidige crisis een impact heeft gehad op het subjectief welbevinden en dus ook op de “mogelijkheden” (capabilities) van mensen: wat zijn de mogelijkheden van individuen in de nieuwe context en welke wijzigingen zijn er opgetreden tegenover de pre-covid-19 situatie. Vooral de impact van de lockdown-maatregelen, het (al dan niet tijdelijk) werkverlies, het gebrek aan controle,

⁴ De resultaten van een preliminair onderzoek op het niveau van gemeenten in België is te raadplegen via <http://interfacedemography.be/covid-19/wat-doet-covid-19-met-de-regionale-sterftepatronen-in-belgie/>

de toenemende angstgevoelens en de wijziging van toekomstperspectief kunnen wel eens een impact hebben die zich verder strekken dan het louter economisch becijferbare op korte termijn. Dit vraagt derhalve ook om een systematische monitoring van (kans)armoede die verder gaat dan BNP, maar kiest voor een meting in termen van “capabilities” (Sen, 2009).

Vanuit het besef dat bestaande databronnen voor het beantwoorden van een aantal vragen op het vlak van socio-culturele attitudes, draagvlak voor maatregelen en vigerende praktijken ontoereikend of te sterk vertekend zijn (door bijvoorbeeld zelfselectie), lanceerden de Vlaamse universiteiten het voornemen om gezamenlijk een vlot inzetbaar maar representatief internet-panel op te zetten. Het is de bedoeling dat ook de Franstalige universiteiten hierop aansluiten. Er is nood de vinger aan de sociologische pols te houden. Neem nu de impact van telewerk in combinatie met de sluiting van scholen (of nog, het wegvallen van de mogelijkheid gebruik te kunnen maken van dienstencheques in middenklasse families). In vele families heeft telewerken een ongelijke gendergekleurde verdeling van huishoudelijke taken nog verder aangescherpt. Aan de hand van tijdsbestedingsonderzoek zal gemonitord moeten worden of er hier van een significant effect sprake is. Dit kan noodzaken om flankerende maatregelen bij het invoeren en stimuleren van telewerk te nemen. De federale overheid kan de uitbouw van een monitoringssysteem vanuit de gemeenschappen verder faciliteren.

Sommige richtlijnen, praktijken en maatregelen tijdens de sanitaire crisis gingen overigens duidelijk in tegen doelstellingen van de SDGs. Het zijn verdedigbare strategieën in de onmiddellijke strijd tegen COVID-19 maar een stap achteruit voor duurzame ontwikkeling. Uitnodigen minder het openbaar vervoer te gebruiken of de voordelen van lage bevolkingsdichtheid benadrukken staan bijvoorbeeld – op korte termijn alleszins – haaks op de SDGs. Een respons is echter ook geweest om meer publieke ruimte ter beschikking te stellen of te creëren voor voetgangers en fietsers en – al was het maar tijdelijk in de meeste gevallen – de dominante van het autoverkeer terug te dringen. Het is een strategie die tijdens de *lockdown* in meerdere stedelijke contexten in verschillende landen werd toegepast. Het leidde tot een merkbare stijging van fietsenverkoop en op een bepaald moment waren de stocks in de grootdistributie van fietsen (en fietsonderdelen) zelfs op. In Frankrijk werden, naast het verhogen van het aantal beschermde fietsroutes in steden, initiatieven genomen als een subsidiëring van kleine reparaties, verhogen van parkeermogelijkheden voor fietsen en het ondersteunen van fietsgerelateerde beroepen⁵. Het valt af te wachten of steun van overheidswege voor dit soort maatregelen ook bij ‘normalisatie’ van de sanitaire situatie overeind blijft. Het herdenken van het gebruik van de stedelijke ruimte en het mobiliteitsvraagstuk creëert alleszins nieuwe opportuniteiten op het vlak van jobcreatie, ecologische beheersing en leefbaarheid in stedelijke gebieden.

Op dit moment valt ook nog niet te voorspellen in hoeverre collectief gedrag op het vlak van mobiliteit, collectief ruimtelijk gebruik en bereidheid fysieke verplaatsingen voor het werk (of ontspanningsactiviteiten) te ondernemen, al dan niet permanent zullen veranderen omwille van de sanitaire crisis. Mogelijk wijzigt of verschuift het belang van stedelijke centra, met een blijvende afname van lijfelijke aanwezigheid van personeel voor het uitoefenen van administratieve functies op kantoor. Het is ook nog te vroeg om

⁵ <https://www.ecologie.gouv.fr/deconfinement-quels-modes-transport-privilegier>

de impact op de culturele en recreatieve sector adequaat te kunnen inschatten, ook al is het duidelijk dat vele actoren hier met een overlevingsstrijd bezig zijn. Sinds de sanitaire crisis werden activiteiten gevoelig teruggeschroefd of dankzij de technologische mogelijkheden *on-line* gebracht. Het is best plausibel dat een verschuiving van activiteiten naar digitale platformen stevig ingebed blijft in het dagelijks leven en er een nieuw evenwicht qua (economische) leefbaarheid gezocht zal moeten worden. Bij het beleidsmatig omgaan met de gedragsverschuivingen die mogelijk plaats zullen vinden is het een uitgelezen kans voor het beleid om bij regulerende en compenserende maatregelen de SDGs als leidraad voor ogen te houden.

Aanbevelingen om het winkelen tot het strikt noodzakelijke te beperken, het enkel ophouden van voedingswinkels tijdens de *lockdown* en de beperking van toegelaten winkelduur in andere winkels tijdens de *post-lockdown* periode, speelde ongetwijfeld een rol in het stimuleren van *e-commerce* en online bestellingen van producten. Ook hier valt af te wachten in hoeverre dit een blijvende impact zal hebben maar het is hoogstwaarschijnlijk dat een deel van het consumptiegedrag sterker op *on-line* verkoop zal terugvallen. Tenzij logistiek met meer overslaghubs gewerkt zou worden en de leveringen, tenminste voor een deel van het traject, met duurzame verplaatsingsmiddelen (zoals bakfietsen) zou plaatsvinden, zal dit uitstoot van schadelijke stoffen door transport verhogen. Er zijn echter ook signalen dat tijdens de sanitaire crisis een deel van de bevolking bewuster over consumptie en verplaatsingsgewoonten is gaan nadenken, wat dan weer een compenserend effect kan hebben. Ook hier zal de nodige data-monitoring moeten plaatsvinden om na te gaan in hoeverre er een tijdelijke en gelokaliseerde (en mogelijk klasse-bepaalde) dan wel meer structurele en algemene impact optreedt.

Ter illustratie volgende getuigenis in het onderzoek van *Confluences* bij praktijkmensen:

« Il y avait une certaine réinvention et développement de nouvelles activités dans le secteur de l'horeca. Nouvelles offres : plats à emporter, kits alimentaires, paniers de produits locaux en association avec fournisseurs, partenaires, etc. En général, il semble y avoir une demande accrue vers les entreprises avec un ADN circuit-court, alimentation durable, goodfood, même si cela ne permet pas de revenir à la situation financière avant-crise ».

De gedeeltelijke economische *shutdown* tijdens de COVID-19 crisis zorgde tijdelijk voor een verbetering op milieuvlak, zoals minder watervervuiling, lagere emissies en minder gebruik van fossiele brandstof, maar het is duidelijk dat dit geen blijvende positieve effecten zal kennen in het licht van de strijd tegen klimaatverandering. Bij het heropstarten en aanzwengelen van de wereldwijde economische activiteit zullen deze tijdelijke effecten tenietgedaan worden. Het lijkt haalbaar noch wenselijk en er is geen draagvlak om in het kader van de strijd tegen klimaatverandering een lager peil van economische activiteiten aan te houden, dus het is zaak om bij het heropstarten van de economische bedrijvigheid optimaal in te zetten op transitie van de economie naar een meer duurzaam model. Ook al lijkt dit inzicht theoretisch gezien wijdverspreid te zijn bij beleidsmakers (en economische actoren), ligt bij economische reddings- en relanceplannen het accent nog steeds op het proberen herstellen van "*business as usual*". Nu de eerste fase van noodmaatregelen begrijpelijkerwijs slechts minimale

conditionaliteit vertoond heeft, is het zaak om bij verdere relancemaatregelen wel expliciet op duurzaamheid in te zetten. Er is op het moment van dit schrijven een duidelijke verschuiving merkbaar in het publieke debat omtrent de spanning tussen de sanitaire beperkingen (de NPI) en de economische prerogatieven. Dit uit zich in het verruimen van Ceval, de evaluatiecel die de Nationale Veiligheidsraad adviseert over de scenario's tot normalisering van het maatschappelijk leven. In de eerste instantie werd deze cel verruimd met een klinisch psycholoog, een CEO van een overheidsbedrijf en een gezondheidseconoom⁶. Dit impliceert dat het debat geframed wordt in termen van gezondheid versus economie, of "obsessie met het virus" versus "gezond verstand". De focus zou echter moeten verschuiven naar de opbouw van een duurzame en veerkrachtig sociaal-economisch weefsel. Het debat dient dus te gaan over "business as usual" versus een veerkrachtige samenleving. De SDG's zouden op de agenda van de Ceval dienen te worden geplaatst.

Vanuit politicologisch en sociologische oogpunt bekeken is het, met het oog op verzekeren van maatschappelijk draagvlak, cruciaal dat bij maatregelen die gericht zijn op duurzaamheid in ecologische zin, er tegelijkertijd een sterke dimensie van sociale bescherming en welzijn ingebouwd wordt. Ook los van de socio-economische dimensie houdt het steek om bij relancemaatregelen met prioriteit te focussen op bedrijvigheid die de ecologische transitie mogelijk maakt. Investerings in infrastructuur die gericht is op (ecologische) duurzaamheid verdienen voorkeur te krijgen bij *deficit-spending*. Politiek filosofisch gezien vallen dergelijke keuzes te rechtvaardigen omdat de overheid niet gehouden is om bij falende marktmechanismen ten tijde van systemische crisissen de status quo te garanderen of *vested interests* veilig te stellen, maar wel het algemeen belang dient na te streven. Een basishouding van de overheid met het oog op het verzekeren van de SDGs dient alleszins te zijn om bij het lanceren van economische stimuli en relancepakketten geen verminderende regulering of terugschroeven van ecologische en sociale beschermingsmaatregelen toe te laten. Parallel kan ingezet worden op het verstevigen van een logica van circulaire economie. Dit impliceert echter dat tijdens de transitieperiode van de graduele *déconfinement* er reeds stappen moeten worden ondernomen om de logistieke activiteiten in overeenstemming te brengen met de SDGs en met toekomstige systeemshocks. Daarbij dient een procedure te worden opgestart om de belangrijkste stakeholders bij elkaar te brengen om economische, sociale en ecologische criteria met elkaar in overeenstemming te brengen (voor een aangepaste methodologie verwijzen we naar Macharis & Baudry 2018).

Impact van de maatregelen op het vlak van de veerkracht van onze samenleving

Er is een risico dat bepaalde relancemaatregelen die gericht zijn op het versterken van de veerkracht van de economie en het beschermen van de werkgelegenheid niet aangewend zijn volgens de beleidsintenties maar integendeel de belangen van werknemers geschaad hebben of niet in de eerste plaats de meest precare profielen ondersteuning verzekerde. Er is het voorbeeld van de technische werkloosheid waarbij uit sommige getuigenissen

⁶ De samenstelling vanaf 1/9/2020 van de evaluatiecel alsook de uitgebrachte adviezen kunnen worden geconsulteerd via <https://www.info-coronavirus.be/en/ceval/>

blijkt dat bepaalde ondernemingen beroep gedaan hebben op het systeem van technische werkloosheid maar in realiteit toch van de werknemers verwachtten dat zij hun professionele activiteit verderzetten. Het argument dat dit nodig was om de toekomst van het bedrijf te verzekeren verlamde protest van werknemers tegen zulke wanpraktijken. Ondernemingsraden en Comit es voor Preventie en Bescherming op het Werk werden omzeild zonder dat hier altijd duidelijke redenen voor waren en wellicht in een aantal gevallen ook zonder verdere opvolging en controle⁷. Verder vielen ook bepaalde activiteiten en sectoren of statuten door de mazen van het net van zowel de verzorgingstaat als van de bijkomende relance maatregelen. Horecabedrijven dienden langer te wachten dan andere bedrijven om hun activiteiten te kunnen heropstarten. Nachtwinkels kwamen door de blijvende verplichting om 22u te sluiten in de moeilijkheden tijdens de *d econfinement*. Kunstenaars, freelancers en valse zelfstandigen konden door hun gebrek aan statuut of hun precair statuut de eerste maanden niet werken noch ergens voor hulp aankloppen, ook al werd dit deels opgevangen door een regeling die in het federaal parlement werd uitgewerkt. Sommige beperkingen en maatregelen lijken ook moeilijk uitlegbaar en houden verband met lobby-inspanningen of gepercipieerd economisch-strategisch belang. Zo is er een discrepantie tussen het moeten verzekeren van de afstandsregels en capaciteitsbeperkingen in culturele huizen, zelfs met het toepassen van mondkemperplicht, en het toelaten van vliegverkeer zonder afstandsregels in de vliegtuigen zelf.

Ter illustratie volgende getuigenissen uit het onderzoek van *Confluences* bij praktijkmensen:

- Voorbeeld van een werknemer in pakjesbedrijf die ondanks doktersbriefje toch ging werken uit angst om ontslagen te worden.
- Voorbeelden van mensen in preciaire werkstatuten in de socio-culturele sector die het ineens met minder of geen loon moesten stellen, door de mazen van het net vielen en evenmin uitzicht hadden op relance van activiteiten in hun sector.
- Geen ondersteuning voor starters van nieuwe bedrijven, wat ertoe leidde bepaalde initiatieven op te schorten.
- Sommige ondernemers wachtten ongeduldig op de uitbetaling van de premie, terwijl anderen daar minder afhankelijk van waren of meer geduld vertoonden. In sommige gevallen leidde dit tot zeer gespannen contacten (bijvoorbeeld telefoongesprekken met de info-lijn 1819 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest) met vragen over de types premies en de betalingsmomenten.

Er bereikten de auteurs van dit onderdeel ook getuigenissen van werknemers die officieel in technische werkloosheid waren maar toch door het bedrijf verplicht werden om verder te werken.

Een deel van de steunmaatregelen werden dus oneigenlijk gebruikt en sommige preventiemaatregelen hadden zwaardere repercussies voor specifieke sectoren en

⁷ Daarenboven treft COVID-19 het hele systeem van sociale vertegenwoordiging, aangezien de sociale verkiezingen voorzien in het voorjaar 2020 werden verdaagd tot de periode van 16 tot en met 29 november 2020.

actoren dan anderen. Hoe langer de crisis duurt, hoe meer vragen op het vlak van billijkheid gesteld worden en sommige sectoren en actoren zich sterker gaan mobiliseren (zoals bijvoorbeeld de culturele sector die zich vergeten en onbillijk behandeld voelde).

De sanitaire crisis plaatste de samenleving voor een aantal uitdagingen van sociale cohesie en burgerzin. *Lockdown*maatregelen en richtlijnen tijdens de *déconfinement* rekenden enerzijds op vrijwillige navolging uit burgerzin of onder druk van sociale controle, anderzijds werden ze deels afgedwongen door sancties en repressie. Na verloop van tijd wordt handhaving in bepaalde omstandigheden moeilijker en vermindert ook het draagvlak voor een aantal maatregelen bij een deel van de bevolking. Dit leidt tot “preventiemoeheid” en ook “tegenmobilisatie” wanneer het aangewakkerd wordt door politieke vertogen die inspelen op wantrouwen tegenover de overheid. In verschillende landen treedt mobilisatie tegen de COVID-19 maatregelen op, vaak getriggerd via sociale media, waarbij op basis van irrationele argumenten, het aanwakkeren van angsten, aangestuurd door *fake news* en samenzweringstheorieën, mensen gemobiliseerd worden. Ook al is de mate van dit soort tegenmobilisatie, waarbij laag vertrouwen in de overheid centraal staat, in België in de (niet-virtuele) publieke ruimte nog van lage intensiteit in vergelijking met mobilisaties in de Verenigde Staten, Duitsland, Italië en Nederland, bestaat ook hier een reëel risico voor verdere verspreiding en een aanzienlijke prevalentie op sociale media. Dit kan zowel verdere beheersing van de sanitaire crisis bemoeilijken als vaccinatiebereidheid verminderen. Zo circuleren ook in België ondertussen stellingen van bijvoorbeeld de QANON-samenzweringstheorie veelvuldig op de sociale media. Inhoudelijk gaat het om een markante fusie van extreem-rechtse, libertair-anarchistische en *new age* symbolen en denkbeelden.

Tegenover de toename van *fake news* en samenzweringstheorieën, staat het gestegen vertrouwen in wetenschappelijke expertise en de centralere rol die toebedeeld wordt aan experts in mediaberichtgeving en ondersteuning bij politieke besluitvorming. Ook hier is het afwachten of vergelijkend onderzoek naar socio-politieke attitudes zal uitwijzen dat er een tijdelijke dan wel meer structurele toename van vertrouwen in een aantal instellingen, en meer bepaald de wetenschap en de gezondheidszorg, vast te stellen zal zijn. Er valt op te merken dat deze domeinen al voor de sanitaire crisis in vergelijking met de publieke autoriteiten in zowat alle Europese landen in onderzoeken zoals de *European Social Survey* en de *European Values Survey* systematisch hoger scoorden. Alleszins in de eerste fase van de sanitaire crisis, met name het moment van de *lockdown*, werd de noodzaak van de toch ongezien drastische maatregelen vrij algemeen onderkend en aanvaard en werd de expertise en adviezen van virologen en beslissingen van beleidsmakers nauwelijks ter discussie gesteld of in twijfel getrokken. Toen de sanitaire crisis in intensiteit afzwakte, een gedeeltelijke *déconfinement* plaats vond en maatregelen ter vermijding van een tweede en derde besmettingsgolf voorbereid werden, kwam meer publiek debat op gang over de legitimiteit van maatregelen en werden ook meer twistpunten tussen verschillende types experts zichtbaar. Er kwam ook toenemend debat over de correcte interpretatie van cijfergegevens (proporties besmettingen naar bevolkingsaantallen of aantal gerealiseerde testen, toewijzing van sterfgevallen aan

COVID-19, mate van oversterfte) en de keuze van de meest pertinente indicatoren voor opvolging van de intensiteit en alarmdrempels in de pandemie (besmettingen, ziekenhuisopnames, behandeling in *intensive care* en sterfgevallen). Ook werd de mediatische en politieke invloed van sommige experts kritisch besproken door andere experts en opiniemakers⁸ en kwamen bepaalde preventiemaatregelen zoals het al dan niet verplicht dragen van mondkmaskers prominenter als punten van *disenting opinions* naar voren. Omwille van het publieke debat, ondermeer over de verhoudingen tussen experts en politici en over de disciplinaire samenstelling van de *ad hoc* adviesorganen, vonden er ook verschuivingen plaatst in de samenstelling van adviesorganen zoals de GEES en Celeval (zie boven). Voorbij deze gezonde mate van publiek debat bestaat wel het risico dat *fake news* en samenzweringstheorieën door bepaalde gemediatiseerde controverses tussen experts verder wind in de zeilen krijgen en de polarisering rond preventieve maatregelen zal toenemen. Er mag in dit licht bovendien aangestipt worden dat sommige van de meer zichtbare experts omwille van bedreigingen politiebescherming moesten krijgen. Deze reflecties rond het belang van draagvlak voor maatregelen, het niveau van vertrouwen in experts, media en politiek en de toon van het publieke debat zijn ook relevant voor de SDGs. In bepaalde vormen van vrij professioneel gemaakt *fake news* propaganda werd bijvoorbeeld beweerd dat de COVID-19 crisis een hoax zou zijn in het kader van een internationaal complot om diepgaande veranderingen onder het mom van het bereiken van de SDGs af te dwingen én 5G te kunnen lanceren. Om het welslagen van het bereiken van de SDGs te verzekeren, kunnen we dan ook niet blind zijn voor de nefaste invloed van *fake news* en doelbewuste pogingen tot socio-politieke destabilisatie – zelfs al zijn sommige complottheorieën behoorlijk vergezocht, blijken ze toch enige populariteit te verwerven.

Globaal gezien kan wel gesteld worden dat zeker in de eerste fase van de omgang met de sanitaire crisis een fenomeen van “*rally behind the flag*” heeft plaatsgegrepen. Omwille van de dreiging van een implosie van het gezondheidssysteem, aanvaardde en ondersteunde een groot deel van de bevolking de maatregelen. Via collectieve rituelen van symbolische ondersteuning van eerstelijns werkers, met name artsen en verplegend personeel in de medische sector, in de vorm van het applaudiseren uit het raam om 20u of het uithangen van witte lakens, werd bovendien ook de sociale cohesie symbolisch versterkt. Deze collectieve rituelen ontstonden min of meer spontaan via enkele oproepen op sociale media en omwille van diffusie en kopiëren van internationale voorbeelden (met name beelden van Italiaanse en Spaanse collectieve initiatieven). Medisch en zorgpersoneel verkreeg zo ook een soort heldenstatus. Ook ander personeel uit zogenaamde “essentiële beroepen” die tijdens de *lockdown* dienden verder te functioneren, deelden in de lof van de collectieve rituelen, ook al bleef de klemtoon op het medisch personeel in de ziekenhuizen liggen. Toen vanuit de federale regering ziekenhuispersoneel een bijzondere COVID-19 premie kregen, werd deze maatregel door zo goed als niemand in vraag gesteld. Het is te vroeg om te beoordelen of ook na de crisis bepaalde “essentiële” beroeps categorieën zowel op statusvlak als qua

⁸ Zie bijvoorbeeld: <https://belgiumbeyondcovid.be/about-us/>

werkomstandigheden en verloning van een betere valorisatie zullen kunnen genieten. Op te merken valt dat voor een aantal van hen de verloning onder het gemiddelde ligt⁹. Dit zal wellicht afhangen van sociaal-politieke mobilisatie van deze beroepsgroepen na de sanitaire crisis en de mate waarin de bredere bevolking hun revendicaties zullen blijven ondersteunen. Mogelijk zullen er verder verschuivingen plaatsvinden wat betreft de aantrekkelijkheid van bepaalde beroepen. Zo zijn er indicaties dat er meer zij-instromers zullen komen naar het leerkrachtenberoep door een stijging van het aantal inschrijvingen bij lerarenopleidingen tijdens de sanitaire crisis. Wat precies de redenen zijn dient onderzocht te worden maar het is plausibel dat werkzekerheid en overwegingen wat betreft de maatschappelijke meerwaarde van eerdere professionele keuzes hierbij een rol spelen.

Op het vlak van veerkracht van onze samenleving, was en is de sanitaire crisis een serieuze robuustheidstest. Het reguliere systeem kwam gedeeltelijk tot stilstand, de overheid functioneerde – zowel door het inzetten van het sociaal zekerheidssysteem als door het nemen van specifieke noodmaatregelen - voluit als stabiliserende factor en behoeft de samenleving en het marktsysteem voor een ineenstorting van het sociale en economische weefsel. In die zin vormt de sanitaire crisis ook een uitzonderlijke opportuniteit voor de overheid om een aantal maatschappelijke keuzes te maken. **De economische relancemaatregelen zijn een uitgelezen kans om respect van bepaalde voorwaarden te stimuleren of zelfs af te dwingen en zo de SDGs te versterken.** Er is echter duidelijk een spanningsveld tussen aan de ene kant de wens om de economie kost wat het kost zo snel mogelijk en zo volledig mogelijk te laten heropstarten en aan de andere kant de wens om een transitie te maken naar een meer duurzaam maatschappijmodel. Meer concreet is er de spanning tussen de wens om lokale productie te verhogen en afhankelijkheid van het buitenland te verlagen aan de ene kant en de macro-economische realiteit aan de andere kant dat een flink deel van de Belgische economie sterk afhankelijk is van export en transit en vele sectoren uit de Belgische economie er belang bij hebben dat het land een spil blijft, gericht op een geglobaliseerde performante economie. Zoals in bovenstaand deel reeds werd aangegeven dient echter rekening gehouden worden met de kwetsbaarheid van de langere ketens tussen producent en consument. Dit vergt een evenwichtsoefening tussen lokale economische buffers en globale economische netwerken.

In het licht van de strijd tegen precariteit en armoede en in de context van een fragiele arbeidsmarkt (met een risico op een massale golf van ontslagen), is het sterk aangeraden de degressiviteit van werkloosheidsuitkeringen een halt toe te roepen ; een aankondiging in die zin werd door de minister van Economie in de Kamercommissie gedaan op 8 April 2020. Een ‘activeringslogica’ heeft immers geen zin als er in realiteit onvoldoende aanbod aan jobs is en leidt, in dat geval, eerder tot individuele culpabilisering voor een nochtans systemisch probleem.

⁹ <https://statbel.fgov.be/nl/themas/werk-opleiding/lonen-en-arbeidskosten/gemiddelde-bruto-maandlonen>

Relancemaatregelen kunnen zich ook niet beperken tot de economische dimensie in strikte zin maar vereisen een bredere visie. Zo hebben de sanitaire crisis, de *lockdown* en de daarop volgende maatregelen wellicht een aanzienlijke impact op sociale isolatie en de mentale gezondheid (een toename van intrafamiliaal geweld, stress, depressie, etc.) van specifieke sociale groepen, wat op zijn beurt op langere termijn weer voor een meerkost voor de staatskas zorgt. **Gehele of gedeeltelijke terugbetaling van ondersteuning - en/of fiscaal aftrekbaar maken - op het vlak van mentale gezondheid is bijvoorbeeld een mogelijke federale maatregel**, die als een investering in een meer veerkrachtig systeem gezien kan worden. Laat ons als voorbeeld psychologische hulpverlening aan zorgverstrekkers onderstrepen. Een deel van dit zorgpersoneel heeft een vergroot risico op uitvallen door post-traumatische stress, wat tot problemen van personeelstekort kan leiden.

Opmerkelijk is dat één van de eerste uitzonderingen op het sluiten van de grenzen de toelating was voor seizoenarbeiders om in de land- en tuinbouw te komen werken. Zo werd ook beslist om asielzoekers de mogelijkheid te geven tijdens de duur van de behandeling van hun aanvraag te werken, met name om het gebrek aan arbeidskrachten, door de afname van beschikbaarheid van seizoenarbeiders, te compenseren. De noodzakelijkheid van deze maatregel kan mogelijk meer benadrukt worden in het publieke debat om zo te stimuleren een rationaler en serene debat over een efficiënt beheer van migratiestromen te kunnen voeren. Dit kan mogelijk ook perspectieven openen voor reflecties over de rol die (arbeids)migratie kan spelen in het helpen opvangen van lacunes op de arbeidsmarkt, ook al blijft migratie en omgang met diversiteit een politiek erg beladen en polariserend vraagstuk. Tegelijkertijd kunnen we niet blind zijn voor precare werk- en huisvestingsomstandigheden van migranten in bepaalde sectoren¹⁰, die ook mede door het optreden van clusters van COVID-19-besmettingen verder aan het licht gekomen zijn (land- en tuinbouw, slachterijen, distributiecentra, transportbedrijven, etc.).

1. Aanbevelingen:

Epidemiologen en economen Gilbert et alii (2020) hebben terecht benadrukt dat een verantwoordelijke lockdown exit strategie vereist is. Dit roept om een interdisciplinaire aanpak, met inbegrip van een sociologisch perspectief. Met het oog op het vermijden van een ongecontroleerde heropflakking van de pandemie, zijn mathematische simulaties en agent based modelling cruciale instrumenten om te helpen beslissen over de timing en het tempo van het versoepelen (of herintroduceren) van preventie- en beheersingsmaatregelen (Perez & Dragicevic, 2009). Dergelijke

¹⁰ <https://www.alterechos.be/travail-saisonnier-et-exploitation-les-pommes-de-discorde/>

instrumenten stellen ons in staat om complexe interacties te simuleren, maar ook om de mogelijke uitkomst van de invoering van beperkingen te berekenen (Gilbert, 2008). Momenteel worden dergelijke modellen vooral gebruikt om de evolutie van de pandemie in kaart te brengen, maar onvoldoende aangewend om de bredere gevolgen in te schatten.

Het voorziene pad is voor de meeste regeringen om af te stappen van de agressieve collectieve maatregelen van gedeeltelijke of gehele *lockdown* en deze geleidelijk te vervangen door een gecombineerde strategie van *testing-and-tracing*, *physical distancing* en verscherpt gebruik van hygiënische preventiemaatregelen en verhoogde beschikbaarheid van beschermingsmateriaal zoals mondkapjes, waarvan het dragen ook juridisch opgelegd wordt in bepaalde omstandigheden. Voor al deze maatregelen zit het venijn in de details. **Nu de diagnostische capaciteit verhoogd werd, moet logisch gezien absolute prioriteit gegeven worden aan het vermijden van verdere nosocomiale infecties (verantwoordelijk voor de bijzonder hoge overlijdenscijfers in de ouderenzorg instellingen).** In de praktijk is dit niet wat geobserveerd kan worden: zo is er bijvoorbeeld frequentere en vlottere testing bij professionele voetballers dan bij zorgpersoneel in woonzorgcentra. Het is verder niet alleen logisch dat gezondheids- en zorgpersoneel (en bij voorkeur ook hun familieleden) prioritair gescreend en getest wordt, maar ook dat mensen die werkzaam zijn in zogenaamde essentiële sectoren (zoals voedselproductie en distributie, rechtshandhaving en veiligheid, vuilnisverwerking, openbaar vervoer, etc.) die hebben moeten blijven doorwerken tijdens de *lockdown* periode en dus ook grotere risico's liepen, prioritair aan bod komen vooraleer andere sectoren aan de beurt zijn. Ook dit is niet gebeurd maar er is wel ingezet op een systeem van zogenaamd *testing and tracing*, waarbij beoogd werd om verdere verspreiding binnen de algemene bevolking te kunnen kortwieken. Het duurde enige tijd om alles operationeel te krijgen en voldoende testcapaciteit voorhanden te hebben, maar dit leek vanaf de zomer 2020 verzekerd te zijn in de Belgische context. Het systeem van *contacttracing* loopt evenwel nog steeds mank met een groot aandeel van mensen dat deelname weigert of tot het strikte minimum beperkt wat de effectiviteit van de beoogde *containment* strategie danig ondermijnt. Identificatie van mensen die potentieel immuun zijn voor het virus via serologische tests, opent verdere mogelijkheden voor het opheffen van beperkende maatregelen in bepaalde omstandigheden.

Eens een betrouwbaar vaccin beschikbaar wordt – wat op het moment van het schrijven van dit rapport nog enige tijd op zich kan laten wachten -, lijkt het van cruciaal belang om eerlijke en niet-disruptieve toewijzingsstrategieën voor vaccinatieprogramma's te ontwikkelen. Groepen waarvan ondertussen geweten is dat zij harder onder COVID-19 lijden en een grotere sterftetekans hebben (zoals oudere mensen en mensen met een zwakker onderliggend gezondheidsprofiel), dienen voorrang te krijgen bij de toegang tot een vaccin. Opnieuw lijkt prioriteit voor gezondheids- en zorg personeel en werknemers in essentiële sectoren een logisch hoge prioriteit. Mensen werkzaam in jobs waar de preventieve maatregel van afstand houden (*physical distancing*) niet verzekerd kan worden, hebben ook een claim op voorrang boven thuiswerkers. De beslissingsgrond voor dergelijke prioriteiten dienen echter transparant te zijn om voldoende draagvlak te

kunnen genereren. Met het oog op effectiviteit wat betreft het verzekeren en verhogen van de volksgezondheid, moeten zowel tests als (later) vaccins zo laagdrempelig toegankelijk zijn voor alle leden van het publiek (en dit zonder kosten of tegen zeer lage prijs).

Dergelijk **differentiërend beleid** brengt heel wat sociale, wettelijke, politieke en ethische uitdagingen met zich mee. Individuen zullen in de verleiding komen om normen te overtreden, zeker wanneer maatregelen als illegitiem of arbitrair gezien of ervaren worden. Ook als maatregelen een grote legitimiteit en draagvlak kennen, zal er altijd een deel van de bevolking proberen om de maatregelen te ontlopen of de mazen in het net uit te buiten. Als vertrouwen in de overheid daalt en ordehandhaving als onrechtvaardig of onderdrukkend ervaren wordt, vergroot de kans op collectief protest en rellen, met name in dichtbevolkte gebieden met ongunstige sociaal-economische perspectieven. Incidenten bij ordehandhaving kunnen dan snel aanleiding vormen voor stedelijke onrust. Wanneer prijzen snel (zouden) toenemen voor basisbenodigdheden, verergerd door paniekaankopen, angst terrein wint en sociale controle afneemt, stijgt het risico op plunderen. Potentieel tumult en onrust beperkt zich echter niet tot de verarmde stedelijke wijken. In suburbaan gebied kan hamstergedrag weer de kop op steken. *Fake news* rapporten kunnen in combinatie met anomie omwille van de sanitaire crisis tot daden van sabotage leiden (met name vernietiging van 5G antennes). Desinformatie en wantrouwen in de overheid kan ook de antivaxx beweging versterken. Steun voor extremistische politieke formaties zal ook toenemen, mede aangewakkerd door de verspreiding van *fake news* en spanningen tussen bevolkingsgroepen door incidenten (zoals deze zomer aan de kust te Blankenberge). Het is niet onze bedoeling om sombere voorspellingen te maken, wel om te wijzen op maatschappelijke risico's die in een exit strategie en in de voorbereiding voor het post-COVID tijdperk de nodige aandacht moeten verkrijgen om niet in *worst case* scenarios te belanden. Transparantie en vertrouwen bij burgers is daarbij van sleutelbelang. Een actief bestrijden van *fake news* propaganda lijkt ons ook aangewezen, in het verlengde van het Europees beleid terzake.

Gilbert et alii (2020) wijzen terecht op het gevaar van spanning en stigma. Discriminatie zal verder toenemen en ook nieuwe vormen zullen mogelijk verschijnen (Jolle, 2011). Zo werden Aziatische mensen in westerse landen slachtoffer van racisme en discriminatie waarbij een expliciete verwijzing naar COVID-19 gemaakt werd. Ook al werden gezondheidswerkers tijdens de *lockdown* in collectieve rituelen als helden behandeld en met applaus bedankt, zijn er ook gerapporteerde incidenten in meerdere landen waarbij gezondheidspersoneel slachtoffer werd van (woning) discriminatie omdat burens besmetting vrezen. Het is vrij plausibel dat nieuwe vormen van stigma en discriminatie zullen opduiken voor vermoedelijke virusdragers of verspreiders (en een latere fase voor niet-immune mensen), in het bijzonder als hun status zichtbaar gemaakt wordt. Spanningen zijn ook plausibel tussen mensen die preventiemaatregelen ondersteunen (zoals gebruik van tracing apps op de smartphone) en respecteren (bijvoorbeeld dragen van een mondkapje waar het verplicht is) en anderen die dit weigeren, omdat ze niet in de maatregel geloven of die als unfair beleefd wordt. Met het verhoogd fietsverkeer lijkt

er ook een gevaar op toegenomen verkeersagressie¹¹. Er is globaal gezien waakzaamheid geboden in verband met verhoogd risico van discriminatie en spanningen. **Er dient daarbij zowel repressief opgetreden worden tegen discriminatie als curatief aandacht besteed worden aan gestegen uitdagingen op het vlak van stress en mentale gezondheid.**

Mogelijke maatregelen zoals het verplicht opleggen van gebruik van een smartphone applicatie als voorwaarde om toegang verleend te worden tot bepaalde diensten of zones, roepen een reeks kwesties op het vlak van privacy, mensenrechten en gelijke kansen op. Uiteraard heeft niet iedereen een smartphone maar gebruik van de applicatie zou ook heel verschillende effecten kunnen hebben al naargelang je sociale en klassepositie. Mensen die in dichtbevolkte gebieden wonen zullen een grotere kans hebben om gecontamineerde personen tegen te komen omwille van de grotere praktische obstakels om de anderhalvemeter-regel (*physical distancing*) te kunnen garanderen en zouden dus herhaaldelijk waarschuwingen van het systeem kunnen krijgen, wat de legitimiteit van het systeem dreigt te ondergraven. Vanuit democratisch en mensenrechtenperspectief zou elk applicatie voldoende anonimiteit moeten leveren en slechts van beperkte gebruiksduur mogen zijn, om enkel inzetbaar te zijn in het kader van de strijd tegen de COVID-19 pandemie en niet voor andere doelstellingen zoals surveillance te kunnen dienen. De smartphone applicatie Coronalert komt aan deze bekommernissen tegemoet.

De paradox bij de *lockdown* exit strategieën is dat, anticiperend op de mogelijke komst van een vaccin, beleidsdoelstellingen impliciet twee objectieven combineren. Aan de ene kant is het de bedoeling om het reproductiegetal van het virus laag te houden en zo te kunnen verzekeren dat het gezondheidssysteem uit de gevarenzone blijft en in staat is om met de consequenties van het virus om te gaan en oversterfte te beperken. Aan de andere kant laat men graduele verspreiding van het virus toe omdat te lang aangehouden en te strenge maatregelen het heropstarten van economische activiteiten te hard belemmeren, men mentale gezondheidsproblemen binnen de perken wil houden en sociale spanningen die door de *lockdown* en andere preventiemaatregelen versterkt worden, te verminderen. Als neveneffect kan potentieel naar zogenaamde *herd immunity* toegewerkt worden. Er is hier een spanning tussen vermijden van besmettingen aan de ene kant en beheersen van negatieve consequenties van verspreiding van het virus aan de andere kant. Dit dient op een realistische wijze naar het bredere publiek gecommuniceerd te worden. In dit licht is het heropenen van de scholen bijvoorbeeld een netelige kwestie. Onderwijs is een gemeenschapscompetentie en geen federale materie. In de praktijk werden beslissingen aangaande sluiting en heropening van scholen evenwel vanuit de ad hoc instelling op federaal niveau, *de nationale veiligheidsraad*, gecoördineerd genomen. De uitdaging van het onderwijs is van bijzondere aard. Aan de ene kant legt het sluiten van scholen een enorme hypotheek op de onderwijstoekomst en kansen van kinderen en lijkt het er sterk op dat kinderen minder vatbaar zijn voor het virus, er minder onder lijden en ook minder

¹¹ <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/09/08/na-verschillende-incidenten-stijgt-agressie-tegen-fietsers-ee/>

of zelfs niet besmettelijk zijn. Dat zijn sterke argumenten om scholen volledig te heropenen. Aan de andere kant is het wel zo dat heropende scholen voor verhoogd contact tussen anders relatief gescheiden “bubbels” zorgt (al was het maar door begeleidende ouders op het openbaar vervoer op weg van en naar school of aan de schoolpoort), wat dan weer een argument voor strengere beperkingen is. Bovendien kunnen leerkrachten zich onrechtvaardig behandeld voelen omdat zij blootgesteld worden aan een hoger besmettingsrisico dan andere beroepsgroepen. Er kan dus beargumenteerd worden dat ook zij prioritair toegang dienen te hebben tot testen (en later vaccinatie). Digitaal afstandsonderwijs is manifest nadelig voor sociaal-economisch achtergestelde kinderen. Een potentiële oplossing wanneer afstand houden (*physical distancing*) gerespecteerd dient te worden maar scholen ook zouden heropenen met kleinere groepen of bepaalde jaren, bestaat erin om prioritair toegang te verlenen tot de school aan gezinnen met kinderen zonder goede internetfaciliteiten en computers en/of kinderen die wonen in kleinere wooneenheden of deel uitmaken van (werkende) één-oudergezinnen, naast de kinderen van werknemers uit essentiële sectoren. De gemeenschappen die bevoegd zijn voor onderwijs hebben in de tweede helft van het schooljaar 2019-2020 dergelijke maatregelen toegepast. Er kan nog een stap verder gegaan worden: in het licht van de hoge mate van socio-economische segregatie in ons schoolsysteem, zouden scholen met een groot aandeel kansarme kinderen prioriteit kunnen krijgen bij het fysiek heropenen, indien nodig zelfs met tijdelijke allocatie van personeel van andere scholen.

Algemeen gesteld focust een verantwoordelijke *lockdown exit* strategie niet alleen op epidemiologische en economische gevolgen maar neemt ze de dimensie van sociale cohesie in beschouwing. Rekening houden met grote verschillen in huisvestingsrealiteiten en de mate van socio-economische bescherming is bijvoorbeeld essentieel. **Bij selectiecriteria voor compenserende maatregelen, versoepelingen van sanitaire beperkingen, testen of vaccinatie, zal telkens wanneer een algemene beslissing onmogelijk gelijktijdig en overal te implementeren valt, voorrang gegeven moeten worden aan het compenseren voor sociale ongelijkheden als leidend beslissingscriterium** (zie ook: Anderson, Frank, Naylor, Wodchis & Feng, 2020). Laag inkomen families, geïsoleerde eenoudergezinnen en in algemene zin iedereen met een verhoogd armoederisico zou, in de mate van het mogelijk, bijzondere aandacht moeten krijgen en zelfs prioritaire steun of voorkeursbehandeling. Los van overwegingen van sociale rechtvaardigheid, is het belangrijk om loyauteit voor preventiemaatregelen te kunnen versterken bij kansarme groepen en zo hun effectiviteit te verhogen. Het is in het algemeen belang dat de strijd tegen de verspreiding van COVID-19 geen lagere prioriteit kent voor kansengroepen dan hun omgang met de negatieve consequenties van armoede en deprivatie, en al helemaal wanneer deze nog uitvergroet worden door de sanitaire maatregelen (Aragona, Barbato, Cavani, Costanzo & Mirisola, 2020).

COVID-19 heeft in disproportioneel grotere mate de oudere bevolking getroffen. Volgens de cijfers van Sciensano is 93,2% van alle overlijdens in België te situeren in de groep van de 65-plussers. Op het ogenblik van dit schrijven komen er stemmen op om de

maatregelen te verwerpen aangezien de grootste “schade” zich beperkt tot dit leeftijdssegment. De demografische situatie van België laat echter zien dat deze groep zowat 19,2% vormt van de totale populatie. Dit brengt de vraag op de voorgrond naar een sterkere intergenerationele solidariteit. Het is immers de vraag in welke mate het ethisch is om deze groep te “slachtofferen” in ruil voor meer comfort gedurende een beperkte periode. Tijdens de hele lockdown werd echter onvoldoende aandacht besteed aan het vraagstuk van vereenzaming en sociale isolatie van een grote groep ouderen. Een exit strategie zal tevens rekening moeten houden met het minimaliseren van isolatie van de oudere bevolking.

Globaal gezien kan men stellen dat naast de specifieke COVID-19 maatregelen het vooral te danken is aan het bestaande sociaal zekerheidssysteem in België, net als in de Scandinavische landen, dat er geen grotere negatieve impact van de sanitaire crisis kwam. Uiteraard zorgden de noodmaatregelen en het bestaande sociaal zekerheidssysteem voor een aanzienlijke meerkost maar het zou een strategische vergissing zijn in het licht van de nodige weerbaarheid voor komende *shocks* dat fiscaal te willen aanzuiveren door het beschermingssysteem uit te hollen of af te bouwen.

België dient net als andere liberale-democratieën waakzaam te zijn op het vlak van weerbaarheid van haar democratische instellingen, die door de sanitaire crisis verder op de proef gesteld worden. Het verdient aanbeveling dat de federale overheid zich actief bezighoudt met het traceren, tegenspreken en bestrijden van *fake news* in navolging van het Europese beleid terzake. Daarbij dienen ook dezelfde communicatiekanalen en communicatietechnieken gehanteerd te worden als deze die door de verspreiders – die zowel bewust als onbewust *fake news* verspreiden - gehanteerd worden. Wanneer het om beïnvloedingsstrategieën van buitenlandse mogelijkheden gaat, lijkt het in bepaalde omstandigheden, en in het verlengde van het Europese beleid, legitiem om bepaalde informatie met technische interventies weg te laten halen of bepaalde accounts te blokkeren, met inachtneming van bescherming van het recht op vrije meningsuiting.

2. Internationale benchmark

Meerdere Europese regeringen hebben tijdens deze volksgezondheids crisis de keuze gemaakt om actief in te grijpen om de economische effecten van (de strijd tegen) het virus en de pandemie voor bedrijven en individuen te verzachten. Austeriteit in fiscaal beleid ging op de schop en meerdere landen opteerden voor een Keynesiaans beleid met forse overheidsinterventie. Aangezien geld lenen uitermate goedkoop is (en er zelfs sprake is van negatieve rente) heeft men het fetish van een verbod op “deficit spending” tijdelijk losgelaten. In meerdere landen vond een (tijdelijke) paradigmawijziging plaats waarbij de klemtoon verschoof van “kost” naar “effectiviteit” en de publieke sector een expliciet centrale rol werd toebedeeld en opgewaardeerd. Een sterke symboolwaarde sprak, zoals reeds aangehaald werd, ook uit het publieke ritueel van applausrondes voor verzorgend personeel die een soort “heldenstatus” werd toegekend en internationaal plaats vonden als spontaan sociologisch fenomeen, aangewakkerd door de sociale media. In Frankrijk werd dit fenomeen van herwaardering van de publieke sector expliciet benoemd in het

document “*Covid-19: pour un “après” soutenable” van France Stratégie*¹². Het opstarten van een publieke discussie, zoals in Frankrijk, over het post-covid tijdperk en de te trekken lessen over veerkracht, duurzaamheid, de rol van de staat en het algemeen belang verdient navolging.

Interessant is vast te stellen dat een land als Denemarken overheidsondersteuning afhankelijk maakte van het voldoen aan voorwaarden als het in dienst houden van werknemers, het niet actief zijn in belastingsparadijzen, geen executive bonussen of dividenden uit te betalen tijdens de crisis en evenmin hun eigen aandelen op te kopen. Uitgaven in de gezondheidszorg kreeg tijdelijk topprioriteit in de meeste landen en het valt nu te bezien of de sector na de pandemie weer zal moeten terugschalen. Dit zal in grote mate afhangen van de electorale impact van de pandemie.

In sommige EU-lidstaten zorgde de COVID-19 crisis voor inclusiever beleid, vanuit de optiek dat bescherming van de zwaksten in het belang van iedereen is bij een sanitaire crisis. Opmerkelijke initiatieven zijn gedeeltelijke regularisatie van mensen zonder papieren en een tijdelijke verblijfsvergunning voor alle personen met hangende dossiers (inclusief asielaanvragen) met het oog op verzekeren van gelijke sociale rechten in Portugal¹³ en de introductie van een basisinkomen voor de allerarmsten in Spanje¹⁴.

Zoals terecht opgemerkt wordt in het document “*Covid-19: pour un “après” soutenable” van France Stratégie*”: “*Internet a tenu*”. Ondanks de enorme volume toename van gebruik tijdens de lockdown, heeft de telecommunicatie infrastructuur de enorme toename van gebruik weten op te vangen. Ondermeer het tijdelijk verlagen van streamingkwaliteit door Netflix en Youtube en het opvoeren van onderhoudsoperaties op de fysieke netwerken heeft grootschalige pannes en vertragingen weten te vermijden. De meerwaarde voor het mogelijk maken van telewerk, logistieke coördinatie en het behouden van sociale contacten valt niet te onderschatten. Tegelijkertijd mogen we niet blind zijn voor de realiteit dat een (klein) deel van de bevolking hetzij niet geconnecteerd is tot internet, hetzij een fragiele connectiviteit heeft. Op dit ogenblik weten we bijvoorbeeld nog onvoldoende in welke mate de COVID-19 crisis kwetsbare groepen heeft getroffen in hun connectiviteit met het onderwijs, met hun *peers* en met de buitenwereld. Bij het omschakelen naar digitale dienstverlening mogen de mensen zonder internetconnectiviteit niet vergeten worden. Ook zijn de gebruiksomstandigheden van digitale communicatiemiddelen allerminst gelijkaardig in alle huishoudens, zoals met name tijdens de periode van afstandsonderwijs via computer gebleken is. Een expliciete reflectie, ook over kwesties als gebruik van niet-Europese communicatieplatformen, cyberveiligheid en privacy bescherming, verdienen aanbeveling. In een reflectie over collectieve veerkracht kan een analyse van mogelijkheden en afhankelijkheid van digitale middelen met andere woorden niet ontbreken. Daarbij dient ook aandacht besteed te worden aan de energie en ecologische kosten verbonden aan fel gestegen internetgebruik.

¹² https://www.strategie.gouv.fr/sites/strategie.gouv.fr/files/atoms/files/seminaire_soutenabilite_-_covid-19_-_livret_15_mai.pdf

¹³ <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/portuguese-government-gives-temporary-residence-to-immigrants-with-pending-applications>

¹⁴ <https://english.elpais.com/politics/2020-06-07/spains-guaranteed-minimum-income-scheme-will-reach-255000-people-by-june-26-says-pm.html>

Reeds in 2008 wees onderzoek op de explosieve toename van elektriciteitsverbruik door internetgerelateerde infrastructuur (Fetweiss, 2008). Zwitsers onderzoek becijferde dat in 2018 zo'n 8% van de totale Zwitserse electriciteitsproductie gebruikt werd door internetgerelateerde infrastructuren, en dit aandeel blijft toenemen. Ondanks de verschuiving naar energie-efficiëntere faciliteiten (hyperscale shift) blijft de energieconsumptie toenemen (Jones, 2018). Vooruitzichten voor het komende decennium spreken van een Streamingdiensten en de toegenomen online activiteiten tijdens de COVID19 crisis hebben dit aandeel wellicht ook opgedreven. In die zin zou er dringend werk gemaakt moeten worden van een sensibilisering van de hoeveelheid energie die streamingdiensten gebruiken bij het grote publiek, maar dient ook het debat te worden gevoerd over het energetisch gebruik en de duurzaamheid van de toenemende internetinfrastructuur. Idealiter dient dit zo vroeg mogelijk te gebeuren en kan een dergelijk inzicht deel uitmaken van media-educatie in de onderwijssystemen van de gemeenschappen.

3. België en de Europese Unie

Aangezien de pandemie een globaal fenomeen is, is het ook in het eigenbelang van *high income countries* om steun te verlenen aan *middle-* en *low-income countries* bij het omgaan met de crisis. Vooralsnog was de standaard reactie wel eerder "ieder voor zich". EU-landen, inclusief de Schengenzone, namen de uitzonderlijke en verregeande stap om interne grenzen opnieuw te sluiten en hevige restricties op te leggen aan het verkeer van personen (en soms ook goederen). Ook al werd soms ook samengewerkt, waren er meerdere incidenten waarbij EU-lidstaten met elkaar in competitie traden en in een logica van deloyaal opbod stonden bij het verwerven van medisch en beschermingsmateriaal. Dit plaatste het Europees politiek project na de moeilijkheden rond receptiecrisis van vluchtelingen in 2017-2018, en verzwakt door de Brexit, in 2020 opnieuw voor een existentiële uitdaging.

Een gezamenlijke fiscale respons zal essentieel zijn voor de toekomst van de EU en in het licht van de uitdagingen gekoppeld aan klimaatverandering, is het van essentieel belang voor het bereiken van de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen om economische herstelplannen serieus te verankeren aan het vraagstuk van ecologische transitie en inclusiviteit. Op korte termijn zal een geopolitieke consequentie van de pandemie met een grote plausibiliteit zijn dat aanleveringsketens voor medisch materiaal ingekort zullen worden, lokale productie gestimuleerd zal worden en de aanleg van strategische stocks (opnieuw) bekeken zullen worden als onderdelen van nationaal veiligheidsbeleid. De *EU Green Deal* dient het uitgangspunt van verdere EU-herstelplannen te zijn. Gebruik van het Belgische en Europees Herstelfonds moet prioritair gaan naar duurzame oplossingen en investeringen op het vlak van energietransitie, circulaire economie, duurzame mobiliteitsoplossingen en woningisolatie. Een grotere kans op slagen is er als ook de buurlanden Duitsland, Nederland en Frankrijk dezelfde prioriteiten stellen. In een kamerbrief over de verduurzaming van de basisindustrie van de Nederlandse minister van Economische Zaken en Klimaat werd alvast expliciet de koppeling gemaakt tussen het

aanpakken van de economische gevolgen van de COVID-19 uitbraak en een koers van verduurzaming van de basisindustrie richting klimaatneutraliteit tegen 2050¹⁵.

Grensverkeer is één van de latere stappen in de *lockdown exit strategy* en in het licht van het overleven van de toeristische sector en het belang van toerisme voor bepaalde landen werden deze zomer de grenzen tussen meerdere EU-landen opnieuw geopend. Het valt te verwachten dat bestaande “*bordering practices*”, waarbij prescreening uitbesteed wordt aan private actoren, nog versterkt zullen worden en er ook een gezondheidscomponent toegevoegd zal worden dat een bijkomend onderscheid maakt tussen “wenselijke” en “onwenselijke” internationale reizigers. Ethische kwesties moeten bij zo’n ontwikkeling nauwlettend opgevolgd worden. Verankering van mensenrechten mag door de uitzonderlijke ingrepen die legitiem zijn in het kader van een volkgezondheidsprobleem (maar niet aanvaardbaar zijn in “gewone” tijden) niet op losse schroeven komen te staan. Vooral nog werd eerder gopteerd voor het identificeren van “rode zones” en verplicht testen en quarantaine van internationale reizigers uit bepaalde gebieden. De effectiviteit van dergelijk beleid is in grote mate afhankelijk van bereidwilligheid tot deelname en eerlijke opvolging, de snelheid en performantie van *testing-and-tracing* en het vinden van een evenwicht tussen sanctiemogelijkheden bij niet-naleving enerzijds en het vermijden van ontwijkingsstrategieën van diezelfde sancties door het doelpubliek anderzijds. Inzetten op het verhogen van vertrouwen in overheidsoptreden, ondermeer door het verzekeren van ondersteuning aan personen die in quarantaine moeten, verdienen hier aanbeveling. Het nastreven van uniformiteit (of toch complementariteit van beleid van verschillende lidstaten) en uitwisseling van *best practices* op EU niveau is hier aangewezen.

In het licht van de strijd tegen desinformatie over het coronavirus verdient het aanbeveling dat België actief de EU-acties¹⁶ ondersteunt en zelf implementeert. Vrije meningsuiting garanderend, is het ondersteunen van *factcheckers* en onderzoekers een belangrijke strategie, naast het verzekeren van toegankelijke nationale informatiebronnen over COVID-19. Indien vastgesteld wordt dat inzake SDGs verder complottheorieën verspreid worden, verdient het ook aanbeveling deze actiever te bekampen.

¹⁵ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/05/15/kamerbrief-met-visie-kabinet-op-verduurzaming-basisindustrie-2050>

¹⁶ <https://www.consilium.europa.eu/nl/policies/coronavirus/fighting-disinformation/>

BIBLIOGRAFIE

- Aragona, A., Barbato, A., Cavani, A., Costanzo, G. & Mirisola, C. (2020) "Negative impacts of COVID-19 lockdown on mental health service access and follow-up adherence for immigrants and individuals in socio-economic difficulties", *Public Health*, Sept, (186): 52-56. DOI: 10.1016/j.puhe.2020.06.055
- Arnold, K.F., Harrison, W.J., Heppenstall, A.J., Gilthorpe, M.S. (2019). "DAG-informed regression modelling, agent-based modelling and microsimulation modelling: a critical comparison of methods for causal inference", *International Journal of Epidemiology*, 48(1), 243–253. <https://doi.org/10.1093/ije/dyy260>
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Bowyer, R., Varsavsky, Sudre, C., Murray, B., Freidin, M., Yarand, D., Ganesh, S., Capdevila, J., Thompson, E., Bakker E., Cordoso, M., Davis, R., Wolf, J., Spector, T., Ourselin, S., Steves, C. & Menni, C. (2020) "Geo-social gradients in predicted COVID-19 prevalence and severity in Great Britain: results from 2,266,235 users of the COVID-19 Symptoms Tracker app", medRxiv 2020.04.23.20076521; doi: <https://doi.org/10.1101/2020.04.23.20076521>.
- Chung R., Dong D. & Li M. (2020) "Socioeconomic gradient in health and the covid-19 outbreak", *British Medical Journal*, 369 :m1329 <https://www.bmj.com/content/369/bmj.m1329>
- Chung H, Fung K, Ferreira-Legere LE, et al. COVID19 laboratory testing in Ontario: patterns of testing and characteristics of individuals tested, as of April 30, 2020. ICES, 2020. <https://www.ices.on.ca/Publications/Atlases-and-Reports/2020/COVID-19-Laboratory-Testing-in-Ontario>
- Douglas M, Katikireddi SV, Taulbut M, McKee M, McCartney G. (2020) Mitigating the wider health effects of covid-19 pandemic response. *British Medical Journal* ;369:m1557. doi:10.1136/bmj.m1557 pmid:32341002
- Fetweiss, G. & Zimmerman, E. (2008). ICT Energy Consumption – Trends and Challenges. *The 11th International Symposium on Wireless Personal Multimedia Communications (WPMC 2008)*. https://www.researchgate.net/publication/237397470_ICT_Energy_Consumption_-_Trends_And_Challenges
- Geoffrey, A., Frank J., Naylor D., Wodchis W. & Feng P. (2020) "Using socioeconomics to counter health disparities arising from the covid-19 pandemic" *British Medical Journal*, 2020; 369 :m2149
- Gilbert, M., Dewatripont, M., Muraille, E. et al. (2020) Preparing for a responsible lockdown exit strategy. *Nature Medicine*. <https://doi.org/10.1038/s41591-020-0871-y>
- Gilbert, S. (2008). *Agent Based Models. Quantitative Applications in the Social Sciences*. London : Sage.
- Gygli, Savina, Florian Haelg, Niklas Potrafke and Jan-Egbert Sturm (2019): The KOF Globalisation Index – Revisited, *Review of International Organizations*, 14(3), 543-574 <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>.
- Joffe, H. (2011). Public apprehension of emerging infectious diseases: are changes afoot? *Public Understanding of Science*, 20(4), 446–460. <https://doi.org/10.1177/0963662510391604>
- Jones, N. (2018). How to stop data centres from gobbling up the world's electricity. The energy-efficiency drive at the information factories that serve us Facebook, Google and Bitcoin. *Nature*, 56, 163-166. <https://media.nature.com/original/magazine-assets/d41586-018-06610-y/d41586-018-06610-y.pdf>
- Macharis, C. & Baudry, G. (2018). *Decision-making for sustainable transport and mobility: multi actor multi criteria analysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Marmot, M. (2004). *The Status Syndrome. How Social Standing Affects our Health and Longevity?* London: Bloomsbury.

Marmot M (2020) Health equity in England: the Marmot review 10 years on. *British Medical Journal*. 368:m693. <https://doi.org/10.1136/bmj.m693>

McNamara, L., Balaj, M., Thomson, K., Eikemo, T., Solheim E & Bambra, C. (2014) "The socioeconomic distribution of non-communicable diseases in Europe: findings from the European Social Survey. special module on the social determinants of health", *European Journal of Public Health*, Volume 27, Issue suppl_1, 1 February 2017, Pages 22–26, <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckw222>

Perez, L., & Dragicevic, S. (2009). An agent-based approach for modeling dynamics of contagious disease spread. *International journal of health geographics*, 8, 50. <https://doi.org/10.1186/1476-072X-8-50>

Petterson, S, Westfall J, Miller B. (2020) "Projected deaths of despair during the coronavirus recession". *Well Being Trust*, 8 May 2020. https://wellbeingtrust.org/wp-content/uploads/2020/05/WBT_Deaths-of-Despair_COVID-19-FINAL-FINAL.pdf

Renard, F., Devleeschauwer, B., Van Oyen, H., Gadeyne, S., & Deboosere, P. (2019). Evolution of educational inequalities in life and health expectancies at 25 years in Belgium between 2001 and 2011: A census-based study 11 *Medical and Health Sciences* 1117 Public Health and Health Services. *Archives of Public Health*, 77(1), 6. [6]. doi.org/10.1186/s13690-019-0330-8

Sen, A. (2009) *The idea of Justice*. London: Allen Lane.

Sirna, F. & Wang, S. (2020) "European and non-European health workers in France during the COVID-19 pandemic: engagement in the disease control and in the French health system's reorganization", [https://www.researchgate.net/publication/343389954_European_and_non-European_health_workers_in_France_during_the_COVID-19_pandemic_engagement_in_the_disease_control_and_in_the_French_health_system's_reorganization/stats]

Stafford, M. & Deeny, S. (2020) "Inequalities and deaths involving COVID-19. What the links between inequalities tell us", *The Health Foundation*, [<https://www.health.org.uk/news-and-comment/blogs/inequalities-and-deaths-involving-covid-19>]

Takian, A., Kiani, M. & Khanjakhani, K. (2020) "COVID-19 and the need to prioritize health equity and social determinants of health", *International Journal of Public Health*, 65: 521-523.

Wright L, Steptoe, A, Fancourt D. (2020) "Are we all in this together? Longitudinal assessment of cumulative adversities by socioeconomic position in the first 3 weeks of lockdown in the UK", *Journal of Epidemiological Community Health*, doi: 10.1136/jech-2020-214475